

КЫРГЫЗДЫН БААТЫРДЫК РУХУНУН ЖАЛЫНДУУ ЖАРЧЫСЫ

**ЧОРОБАЕВА Н.А.,
АЙДАРАЛИЕВА А.С.**

biblionu@rambler.ru

Кыргыз элинин улуу муундагы жазуучу акындарынын ири өкүлү, алп санжырачысы, Ата-Журт тарыхынын теңдешсиз чежирөөчүсү, көрүнүктүү фольклорист, кыргыз этнологиясы боюнча дээрлик энциклопедиялык масштабдагы адис, **Абдыкалык Чоробаев** үч доорду башынан өткөргөн акын. Нарын облусунун кулуну, улуу Тоголок Молдонун шакирти жана атайын жардамчы катчысы Абдыкалык Чоробаев өзүнүн доорунда акын катары жеке эле Нарын облусу эмес, бүткүл Кыргызстанга эмгеги сиңген десек жаңылышпайбыз.

Дегеле акындар чыгармачылыгына назар салып көрсөк, бул өнөргө эки башка тагдыр менен келген акындарды кездештиребиз. Бири өзүнүн күчү, жөндөмү тил өнөрүндө экендигин анык билип, акындыгын көп учурда мыкты далилдеп, даңазалуу болуп кеткен чыныгы акындар.

Абдыкалык Чоробаев дал ушундай, жамакчылыкты мыкты өздөштүрүп алган жазма акындарыбыздын бири десек болот. Ал Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Куртка айылында туулган. Алгачкы билимин айыл кыдырып жүргөн диндик молдолордун биринен алып, араб, фарс тилдерин үйрөнгөн: Т.Жабдасыновдун эскерүүсүндө: «Молдонун берген сабактары фарс тилинде жана алфавиттеринин татаалдыгы менен мүнөздөлгөн. Он беш жашына чейин үч жолу которулуп, жыл сайын келип жаңыртып, каратегиндик, кашкарлык молдолордон таалим алган», - деп жазат. Акын билим жолун ушундайча улаган. Элдин караңгылыгынан пайдаланган молдолор балдарга канчалык сабак окутса да, алардын билими оңой менен жуга койгон эмес. Айрым дилгирлүүлөр гана ошол баш айланткан окуудан пайдаланып, кыргызча кат-кабар жазууга үйрөнүшкөн.

Абдыкалык Чоробаевдин акындык талантынын өсүшүнө айрыкча Тоголок Молдонун (Байымбет Абдрахмановдун) жана ошол кездеги калк арасында ысымдары белгилүү Нурдин Молдо, Молдо Кылыч, Токтогул, Эшманбет, Калмырза сыяктуу төкмө жана жазма акындардын чыгармалары зор таасир берген. Алардын ырларынын көпчүлүгүн жатка билип, дайыма айтып да жүрчү. Алсак, Тоголок Молдонун, «Зар заман», «Чүй бою», «Канаттуулар», деген казалдары акындын сүйгөн ырларынан болгон.

Абдыкалык Чоробаев Тоголок Молдонун жеке катчысы болгон. Буга: «Салтанаттуу чаралар област боюнча бүткөнү калды, ошол учурда мага Чоробай уулу келип, «Мен Тоголок Молдонун архивдерин тартипке салып жүрөм, ал кишиге колумдан келишинче жардам берип жүрөмүн» деди. Кыскасы, Молдокемдин катчы (секретарь) болуп иштесем деген ою бар экен. Менин таклибим боюнча областтык аткаруу комитетинин чечимин чыгарып А.Чоробай уулун Тоголок Молдонун катчысы кылып дайындадык, айлык акысы 125 сом болуп бекилди», - деген Ырыскелди Аалы уулунун эскерүүсү далил боло алат. «Чоробай уулун мен 1940-жылы көрдүм. Күзүндө Жазуучулар союзуна бара калсам, өңчөй жазуучулар Тоголок Молдону курчап алышып, айтып жаткан сөзүн кунт коюп угуп жатышыптыр. Молдокемин сөзүн бузбайынчы деп, четке тура калдым да, ал басыла калган кезде салам айттым. Алик алышты да, Молдокемин жанынан мага орун беришти. Молдокемин сол жагында отурган сыйда кара мурутчан, чап жаагыраак, буудай өңдүү кишини кайдан көрдүм эле дегендей карап калсам: «Ардактуу молдокемдин катчысы Абдыкалык Чоробаев», - деди Аалы. Абдыкалыкты ошондон баштап таанып калдым. Ал айылда тургандыктан, эки-үч жылда бир кездешчү болдук. Жолуга калганда эски санжырадан сурап, кагазына чийип ала коюп, Молдокемин мурасын

чогултуу менен бирге өзү да ырлар жана поэма жазып жатканын айтып, кээде дептерин ачып казалдарынан окуп бере коюп жүрдү. Молдокемин тирүү кезинде жүздөгөн сап ырларын жазып алып, ал дүйнөдөн өткөндөн кийин да жер кыдырып, элдин оозуна калган жомокторун, ырларын чогултуп, чыпчыргасын коротпой жүргөнүнө аябай ыраазы болдум”.

Элибиз үчүн, арттагы жаш муундарыбыз үчүн Токтогулдун ырларын Калык ырчы жыйнап, чоң эмгек сиңирип чыныгы балалык милдетинен кутулса, Абдыкалык да Молдокем үчүн тикесинен тик туруп кызмат кылды. Дагы бир акын Осмонкулдун эскерүүсүн алсак:

“1960-жылы Тоголок Молдонун 100 жылдык юбилеи Тянь-Шанда өтүп жаткан кезде Абдыкалык экөөбүз сүйлөшүп турсак казак элинин атактуу ырчы, обончусу Кенен Азарбаев басып келип, Абдыкалыкты колдон алып: - Молдокеге жаксы кызмат этипсиң. Рахмат. Узак өмүрлүү бол. Убакыт болмай калганын карашы. Айтпесе сендердикине бара кетет элем, үйүң өзүнчө эле музей дейт ко. Кыргыз халкынын эски үлгүдөгү кылыч менен мылтыгын, шырдак менен шалчасын, баатырлар кийчү соот-чопкутун, көнөчөк менен көөкөрүн жане баска сейрек ушурай турган тиричиликке керектүү буюмдарын жыйнап жүрөт деп уктум. Ал балалар үшүн табылбас казына гой, - деди. Кенендин Абдыкалыкка берген баасына ичимен ыраазы болдум. Өкмөт менен партиянын саясатын элге жайылтууда аздыр-көптүр эмгек сиңирип, карыдым дебей ырлар жазып жаткан өз милдетине терең түшүнгөн Чоробай уулу мындан ары да сонун жомокторун, баалуу чыгармаларын жазып берерине мен шек кылбайм. Узак өмүр сүрүп, жемиштүү эмгектерине мен тилектештигимди билдирем, - деп жазат.

Абдыкалык акындын поэтикалык чыгармачылыгына сереп салсак, анда акындын балалык кезде катуу таасир калтырган, бүткүл жаратман дүйнөсүнүн дайымкы көрөңгүсү болуп келген Ак-Талаа, Тогуз-Торо аймактарындагы ажайып кооз жаратылышты чаңкап сүрөттөгөн ырларынын чакан топтомун көрөбүз. Бирок калемгердин негизги чыгармалары – үргүлжү жалаң кыргыз баатырларынын тарыхий-көркөм галереясын жаратып-түзүүгө арналгандай, кыргыз элинин бүткүл тарыхий жолу «Ала-Тоолук кыргыз эли тайманбай», «сансыз жоодон эркиндигин талашкан» (Кыргыз ССРнин биринчи Гимни) жоокердик замандарын чагылдырууга зор аракеттерди жасаган жана бул жагынан эбегейсиз албан-албан эмгектерин жараткан. Акындын «Жаңыл Мырза», «Тайлак баатыр», «Алп Тобок», «Жети эрдин өлүмү» сыяктуу залкар дастандары, «Токсон суроо» өңдөнгөн философиялык-диалог мазмунда жазылган поэтикалык терең ой жүгүртүүсү, автордун каармандык, жоокердик, баатырдык – жалпы эле эл эрдиги жөнүндө патриоттук улуу сезими, эл-жерин чексиз сүйүүнүн бирден бир бийик үлгүсү болуп саналат.

Баарыга белгилүү болгондой, Кыргызстан 1991-жылы өзүнүн миң жылдык тарыхында, биринчи жолу саясий эгемендүүлүк алганы элибизде өзүнүн өткөнүнө, улуттук тарыхына кайрылуу барган сайын өктөмдүк менен активдешүүдө. Анткени, тарыхка кайрылуу, кезектеги мода кубалоочулардын мезгилдик далбастоолору катары эмес, элибиздин баатырдык бай мурастарына, демек өздөрүнүн мурда ким экендиктерин билүүгө умтулуулардын өзү (Кудайдын кулагы сүйүнсүн!), элибиздин жалпы аң-сезиминде өзүнүн баатырдык тарыхына кызыгуу олуттуу түрдө ойгонду! –дегенди билдирет. Бул чынында да аз эмес ийгилик. Кыргыздын маданий мурасында өзүнчө бир керемет Мейкиндик – «Абдыкалык Чоробаевдин руханий өрөөнү» аттуу ажайып айдың бар. Бул руханий кенчибиз акындын зор бараалынан гана кабар бербестен, көптөгөн муундарыбызды атуулдук (патриоттук) сапаттарды өзүнчө калыптандырууга, өз элинин каарман эрдиктеринин тарыхына, элдин аң-сезиминде кыттай уюган тарыхий кеменгер инсандарыбыздын, жомоктогудай жеңилбес, реалдуу жашап өткөн баатырларыбыздын, акылан-ойчулдарыбыздын мисалдарында тарбиялай турган залкар чыгармалары бар экени, алар жарым кылым бою кыргызга кызмат кылып келатканынан да маалымдайт.

Жеке эле ырлар жыйнактарын эмес, өмүрдүн албан түрдүү жолдорун басып өткөн акындын чыгармачылыгына элдик оозеки адабияттын бай мурастарын жыйноо, өз мүмкүнчүлүгүнө жараша көркөм сөз өнөрүнүн даңгыр жолуна түшүп, өз заманынын талыкпаган жарчысы болуу сыяктуу үлүштөр да таандык.

Ал улуу устаты Тоголок Молдо сыяктуу элдик бай мурастарды асемдеп, кооздоп кайрадан иштеп чыгуу, аларды жазма адабиятта калтырууну максат кылган. Көптү билген бул жайдары адам, эл алдындагы чоң-чоң жыйындарда кутмандуу кыргыз элинин мыкты салт жөрөлгөлөрүн, элдик оозеки чыгармаларды, улуу окутуучу Тоголок Молдонун жана өзүнүн чыгармаларын кеңири пропагандалоодон тажабай эмгектенген. Көркөм сөздү кылдат баалап билген акындын жыйган-тергендери өзүнчө эле бир казына.

Совет бийлиги жылдарынан кийин А.Чоробаев менен Тоголок Молдонун байланышы ого бетер жакындап, көп убакытта жүргөн. Эл кыдырып, жер көргөн улуу акындан таалим алып өзү да бир нечелеген ырларды жазган. Акын билим алууга умтулуп 1920-жылы Ташкенттеги 6 айлык мугалимдик курсун бүтүрүп келет да, Жаны-Талапта балдарды окута баштайт. Ушул жылы Тоголок Молдо Тогуз Тородон көчүп келип, акын аны менен ирегелеш болот. Өз сөзү менен айтканда акын аны менен көзү өткөнгө чейин бир казандан аш ичип, бир басып, бир туруп жашайт.

Акын жеке эле мугалимдик кесип эмес ар түрдүү мекемелерде да көп жыл иштеген. Башкача айтканда 1924-1930-жылдардын аралыгында Нарын округунун Нарын аттуу комитетинде жана милиция органдарында кенже кызматтарды аткарып келген. Айылды көтөрүү милдетин аркалап жер-жерлерде башкармалык милдетти да аткарып келген, бирок А.Чоробаев көпчүлүк убакытын ыр жазууга, элдик фольклорду жыйноого арнаган, Тоголок Молдо менен ар бир урууларды, ар кандай нускалуу ырларды, үрп-адаттарды, жомок, эпосторду жыйнашкан.

А.Чоробаев 1922-1923-жылдары белгилүү жыйноочу, фольклорист Каюм Мифтаков менен бирдикте кыргыздын оозеки элдик адабиятын жыйноого катышкан. Мында акын элинин казыналык мурастарын терең изилдөөчү, аны сүйүүчү катары көрүндү. Акын ушул эмгектеринин негизинде көптөгөн сыйлыктар менен сыйланган. Турмушту, анын ар бир кымбат нерсесин, айрыкча элдик маданий мурасты сүйүүнү, аны ардактоону улуу акындан үйрөнгөн”, - деп жазат И.Мамбетов.

Элди аралап ангеме айтуу элдеги сейрек учуроочу мурастарды (анын ичинен биринчи кезекте” Манасты”) даректөө, аны тапмайынча артынан түшүп, көздөгөн максатына жетүү – акындын өзгөчө касиеттеринин бири болгон. Ошондуктан элден чыккан белгилүү акындардан тартып, жамакчылардын кол жазмаларын изилдеп, аны алтын фондуга тапшырган.

Акындын чыгармаларынын түпкү теги элдик оозеки поэзиянын башатынан чыккан. Мында эске алына турган башкы нерсе – ал эл ырчылары сыяктуу колуна комуз алып олтурган эле жерде куюлуштуруп, жамактатып ырдап жиберген эмес. Бир айырмачылыгы ырды эркин жана шыр жазгандыгында. Бул – акындын табигый талантынын айкын күбөсү. Анын стили жазма адабиятынын стилине жакын. Акындын устаканасында фольклордун, жазма адабияттын таасири бар.

«Жаңыл Мырза» эпосу баатырдык эпостун арасында өзгөчө чоң орун ээлейт, анткени өзгөчө деп жатканымдын себеби – кыргыз элинин башка эпосторунун каармандарынын образдары эли-жерин чексиз берилип сүйгөн баатыр жигит катары сүрөтөлсө, мында ал роль элдин сүйкүмдүү кызы Жаңыл Мырзага ыйгарылат.

«Жаңыл Мырза» - кыргыз элинин баатырдык дастаны. Айрым божомолдор боюнча, анын пайда болушу XV-XVIII кылымдарга таандык. Дастанда калмак жаңырыгына (баскынчылыгына) каршы кыргыздын күрөшү, кыргыз урууларынын турмушу сүрөттөлөт. Баш каарман Жаңыл – баатыр кыз, нойгут уруусунун билерманы. Анын батырдыгы душман менен

кармашта да, жекече сыноолордо да көрүнөт. Элдик уламыштарда Жаңыл тарыхый жашаган кыз катары айтылат. Дастандын пайда болушуна тарыхый факт негиз болуп, элдин рухий муктаждыгы Жаңыл сыяктуу жаркын образдардын калыптанышына шарт түзгөн.

Абдыкалык Чоробаев эл арасын атайы кыдырып улама-тарыхты көп чогултуп, мыкты билген адам үчүн «Жаңыл Мырзаны» арбын маалыматтардын негизинде жазгандыгы башка варианттардан айырмаланып турат. Бул туурасында акын өзү да «Мурас» аттуу ырында:

Бекер калып калбасын деп бул аңыз,
Карылардан угуп жаздым уламыш.
Эл оозунан жыйнап алган бир сөз,
Ал байлыгым, бир мен үчүн кубаныч.
Ошондуктан элдик сөздөр жазганым,
Өткөн күндүн элеси деп сезгиле,
«Жаңыл Мырза», «Тайлак баатыр» дастанын [2, 22-б.] -

деп жазат. Поэма баштан-аяк бир дем менен салттуу жети-сегиз муун өлчөмүндө жазылган. Акындын дагы бир өзгөчөлүгү ал Жаңылды баатырдык эпосторундай күчтүү эпикалык мотивде баяндабастан, кадыресе турмуштагыдай жөнөкөйлөштүрүп, бирок ишенимдүү баяндайт, мында Жаңыл баатырдык жасап, керек кезде теңдешсиз мергендигин көрсөтүп, жай учурда аялдарда эле күн өткөрүп жашайт.

Ошентип, акындын поэмасында Жаңылдын баатырдык артыкчылыктан тышкары, анын акылдуу, чечкиндүү, ыймандуу, жөн билги, калыстыгы өңдүү адамдык сапаттары да ачылган. А.Чоробаевдин бул поэмасы үч жолу (1957, 1966, 1998) жарыкка чыгышы бекеринен эмес.

Жыйынтыгында «Жаңыл Мырзанын» бул варианты сюжеттик жактан баардык маалыматтардын толуктугу, Жаңылдын образын ар тарабынан ачып берүүгө жасаган жигердүү аракетин, эң негизгиси, ошол мезгилдеги көчмөн элдердин жоокерчилик турмушунун маани-маңызын, философиясын, адат-салт өзгөчөлүктөрүн Калматайдай адамдардын, Үчүкө, Түлкү, Аккочкор, Каңкы жана Шардакбек, Жаңылдай ар башка мүнөздөгү эл башы, баатырлардын мисалында жакшы ачып бергендиги менен баалуу.

А.Чоробаевдин экинчи бир көрүнүктүү чыгармасы «Тайлак баатыр».

Тайлак (1800-ж. чейин Куртка - 1839, март) – элдик баатыр. Ал Ат-Башы, Ак-Талаа, Тогуз-Торо багытындагы кыргыздардын Кокон хандыгына каршы күрөшүн жетектеген. Тайлак баштаган кыргыздар 1830-жылы Кокон эзүүчүлөрүнө каршы көтөрүлүш чыгарган. Көтөрүлүшчүлөр Куртка сепилине кол салып, аны кыйратышкан. Көтөрүлүштү басуу үчүн хан жиберген жазалоочу отряды да ойрондогон. Тайлак баштаган кыргыз жерине басып кирген жети жүз кытай аскерин талкалаган. Тайлак баштаган көтөрүлүшчүлөрдөн чочулаган кокондук бийлөөчүлөр дарылап айыктырабыз демиш болуп, ооруп жаткан Тайлакты «табыпчыга» өлтүртүшкөн. Тайлактын ысымы кыргыз элине кеңири маалым [3, 435-б.].

«Тайлак баатыр» поэмасына көптөгөн этнограф, тарыхчылар, фольклорист жана адабиятчы акындар кайрылып, көптөгөн эмгектерин жаратып келишкен. Булардын ичинде Абдыкалык Чоробаев да өз поэмасын жазган. Акын дал Тайлак баатыр жашап өткөн Ак-Талаа өрөөнүнүн кулуну болгондуктан баатыр туурасындагы дээрлик маалыматтарды алгач таякесинен, дагы башкалардан угуп, тартипке келтирип, укканын уккандай ырга айлантып чыккан.

Атантай, Тайлак деген эгиз болгон,
Алардын жердегени Куртка коргон.
Ал Кезде Кокон ханы сурак кылган,
Куртканын куйганында салган чеби.
Күнөөсүз канды төккөн Кокон беги,
Багынып кыргыз, кыпчак канын соргон.

Мында Атантай, Тайлактын жөн-жайы, кокондуктардын элге көрсөткөн зордуктары жана береги маалыматтарды кимден уккандыгы айтылган. Бул чыгармада Тайлакты кокондуктарга туткун болуп кеткен Барпыжан деген кыздын арманы намысына келтирип, аларга каршы күрөш ачууга түртөт. Бирок, минтип Атантай, Тайлак өңдүү баатырлардын, дегеле элдин көтөрүлүүсүнө, баарыдан мурда кокондук бийлик төбөлдөрүнүн чектен чыккан алык-салыгы, ач көздүктөрүнүн, ашыккан кыйноолорунун өзү себеп болгон.

А.Чоробаевдин чыгармасы тарыхый чындыкка коошо бербейт. Акын Тайлак баатырдын жеке сыпаттарына гана токтолуу менен чектелип калган, анын коомдук ал-абалы, ээлеген орду, саясатчылыгы, көз карашы, улуттук-боштондук кыймылдын жетекчиси катары көптөгөн тарыхый материалдардын негизинде сүрөттөөгө жетишкен эмес. Бул да болсо жеке автордун кемчилигинен тышкары советтик түзүлүштүн айрым көрсөтмөлөрүнөн улам тарыхтын барактары бурмаланууга же болбосо көз жаздымда калтырып коюуга аргасыз дуушар болгондугун байкоого болот. Акын элдик оозеки чыгармачылыктын методуна салып, традициялык ык, калып менен бир беткей ой жүгүртүүгө рамкаланып, тушалып калган. Акындын ийгилиги – Тайлактын күндөлүк турмуш-тиричиликтеги жасаган иштерин, кеп-кенештерин, жөнөкөйлүгүн ынанымдуу түрдө ырга салган. Канткен күндө да Абдыкалык Чоробаевдин “Тайлак баатырынан”, биз Атантай, Тайлактын тек-жайы, алар жашаган доордун эң эле коркунучтуу түр-түспөлү, согуштук тактикасы, туруктуу өз позициясы жок турган элдин ошондогу абалы, ж.б. туурасындагы көптөгөн маалыматтарды алабыз. Чыгарманын баалуулугу мына ушунда. Мындан сырткары акын «Жети эрдин өлүмү», «Алп Тобок», «Мышык баяны» аттуу уламыштарды жараткан.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Осмонкул Бөлөбалаев. «Ала Тоо», №8, 1966
2. Чоробаев А.Токсон суроо. Ырлар жана поэмалар. – Ф.: «Кыргызстан» 1986
3. Кыргыз совет энциклопедиясы. – Ф.: 1977. II том
4. Чоробаев А. Тайлак баатыр. Казал. –Б.: 2002